

Вікторія Тімашова, д. політ. н.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна

ВЗАЄМОДІЯ ТА ВЗАЄМОМОВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ Й ЕТНОІСТОРИЧНОЇ СФЕР: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

Viktoria Timashova, ScD in Political Science

National Pedagogical Drahomanov University, Kyiv, Ukraine

INTERACTION AND MUTUAL INFLUENCE BETWEEN THE POLITICAL AND ETHNOHISTORICAL SPHERES: PROBLEMATIC ISSUES AND THEIR SOLUTION

The problematic «points» of interaction, crossing, and friction of the political and ethnohistorical spheres are considered. The idea is that stability in society is achieved not only due to the processes taking place in the political sphere, but also the state of the ethnohistorical sphere of multi-component society. The formation of the concept of ethnos as the main subject of the ethnohistorical sphere is traced. From the point of view of the energy concept of M. Weller, the strengthening or weakening of the state as the main institute of the political sphere is proved, depending on the activity energy of ethnic groups in various spheres of public life. The collision with the ancient social and political thought about the existence of several «partial men» (human being of a political, ethnic, economic, etc.) within each of us is explained. For each of them, it is time and chance to show activity in public life. The purpose of the liberal idea of acculturation of ethnic minorities and their integration into «big society» is also analyzed. For the multi-sectoral society of Ukraine, the issue of state-political sovereignty of certain ethnic groups and aggregate historical subjects was solved by using a wide range of autonomous subforms of state self-organization of non-titular ethnic groups, which means getting them much greater autonomy in economic, fiscal, cultural and other issues.

Keywords: sphere, political sphere, ethnohistorical sphere, ethnos, multicomponent society, political socialization, assimilation, state-political sovereignty.

Будь-яке суспільство являє собою цілісну систему взаємопов'язаних між собою підсистем. Кожна з них має свою структуру, функції, завдання, характерні риси і в кожній країні формується, розвивається, трансформується на основі власного, неповторного, природного, соціального, економічного, духового середовища, зовнішніх та внутрішніх політичних обставин, досвіду, традицій тощо. При цьому сфера – «це царина буття людей, в якій вони об'єктивують свої потреби та інтереси, ставлять до реалізації повсякденні й перспективні життєві цілі, завдання і проблеми, розгортають нескінченну взаємодію з приводу чогось важливого й вартого у своєму житті»¹. Основними сферами суспільного життя є політична, економічна, культурна, духовна, етноісторична, правова та ін. Починаючи з середини ХХ ст., у світовій науці формується розуміння того, що стабільність у суспільстві досягається завдяки процесам, що відбуваються саме в політичній сфері суспільного життя і є основою, відправною точкою політичних досліджень, в яких має поєднуватися загальнолюдське й класове начало, що здобуття та утримання влади не повинно домінувати щодо власне реалізації влади, її здійснення, використання, що є більш важливі цінності, недотримання яких знищить людство².

Політичній сфері, як й іншим основним сферам суспільного життя, назву дано досить давно в різний час і різними дослідниками. Дещо складніші обставини склалися навколо етноісторичної

¹ Варзар, І. (2014). *Сфера. Політологія. Навчальний енциклопедичний словник-довідник*. Львів, 647.

² Тімашова, В.М. (2012). Політична сфера в сьогоденному історіологічному осмисленні. *Державотворчі процеси в Україні та світі: реалії, проблеми, перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 31 жовтня 2012 р.). Івано-Франківськ, 4, 21.

сфери (на Заході її найчастіше називають «етнічна сфера» або «сфера етнічного життя»). Оскільки суб'єктом етноісторичної сфери є народи, які складаються з окремих осіб, можна стверджувати що вона, ця сфера, є центральним і організуючим фактором усього сферного життя людини, оскільки «в людському бутті... немає нічого абстрактного, безтілесного, «загальнолюдського», – навпаки: прямо чи опосередковано все має адресний етноісторичний зміст, етнологічне походження, етноетичне сенсове звучання, етнокультурне забарвлення». І тому «етноісторичний момент у сферному людському бутті, звичайно, не має бути гіперболізованим, але й зовсім забути тим більше не може»¹.

Ключовим поняттям етноісторичної сфери є поняття етносу. У сучасній філософській, політологічній, етнологічній та іншій літературі існує безліч підходів до визначення й тлумачення категорії «етнос», що в перекладі з давньогрецької означає «плем'я», «народ»².

Дуалістична етнічна концепція Ю. Бромлей розкриває етнос як суспільну одиницю, «тип суспільної групи, особливу форму колективного існування людей»³. А точніше – спонтанна міжпоколінна сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, досить сталі особливості мови, культури й психіки, а також свідомість своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень, зафіксовану в самоназві, – підсумовує О. Антонюк⁴. На думку Л. Гумільова, «за своєю природою етнос це – ... тип людини – творця й носія певної культури»⁵. Існування етносу як суб'єкта соціального процесу на мікрорівні, суспільства – на макрорівні і нації – на мегарівні розглядає Ю. В. Бех, пояснюючи, що «зародження сучасного соціуму... може бути пов'язано з процесами формування... етнонаціональних спільнот»⁶. Народ, таким чином, займає проміжну позицію між етносом, що належить за своїми атрибутивними характеристиками до природи й, відповідно, до макрорівня, і нацією, що однозначно тяжіє до мегарівня. Соціальність на мікрорівні породжують етноси, що у своїй сукупності утворюють принципово нову системну якість – народ⁷.

Як вважають Ю. Канигін і В. Кушерець, «етнос є духовним середовищем і базою знань стосовно кожної особистості, яка себе реалізує; у ньому діють складні й тонкі механізми соціального (суто людського) наслідування. Три інститути лежать в основі етносу як складного організму: рід (сім'я), релігія (церква) й мова. А їх завершенням виступає держава – втілення колективного (етнічного) розуму і моральності»⁸. При цьому держава є головним інститутом політичної сфери.

У цьому контексті заслуговує на увагу енергетична концепція російського письменника і філософа М. Веллера, який пов'язував геолокус перебування людського суспільства з послабленням або активізацією держави – засадничого інституту політичної сфери. Автор стверджує, що всі цивілізації виникали на суміщенні двох чи більше різнорідних ландшафтів. Поєднання таких ландшафтів, на його думку, означає його підвищену (порівняно з однорідним) енергетичність. Іншими словами, такий ландшафт дає людині більше шансів, починаючи з того, що в неї з'являється широка можливість маневрування власною енергією в будь-якому напрямі. Це і є так звана «свобода»: маєш бажання, – землю ори, або ліс рубай, або кораблі будуй і морем плавай, а хочеш – худобу випасай і т. д. У цьому випадку енергетика людини підключається до енергетики ландшафту, вивільняючи багато творчої і діяльнісної енергії (формує нові сфери і галузі життя). Далі, у міру розвитку цивілізації ландшафт «вирівнюється», тобто рівень його енергії значно знижується, що, як підсумовує автор, супроводжується падінням рівня народжуваності та послабленням держави⁹.

На користь наведеної енергетичної концепції говорить і Ю. В. Бех, яка виходить з того, що «соціальний світ має квантово-хвильову природу й існує у вигляді енерго-інформаційного поля.

¹ Варзар, І.М. (1994). *Політична етнологія як наука: історіологія, історія, методологія, праксеологія*. Київ, 65.

² Антонюк, О. (2005). *Етнос. Малий етнополітологічний словник*. Київ, 116.

³ Бромлей, Ю.В. (1987). *Этносоциальные процессы: теория, история, современность*. Москва, 12.

⁴ Антонюк, О. (2005). *Етнос. Малий етнополітологічний словник*. Київ, 117.

⁵ Гумилев, Л.Н. (1990). *География этноса в исторический период*. Ленинград, 57.

⁶ Бех, Ю.В. (2007). *Саморозгортання соціального світу: монографія*. Київ, 50.

⁷ Бех, Ю.В. (2007). *Саморозгортання соціального світу: монографія*. Київ, 96.

⁸ Каныгин, Ю.М., Кушерець, В.И. (2010). *Библия и наука: в прошлом, настоящем и будущем*. Киев, 171.

⁹ Веллер, М. (2005). *Все о жизни*. Санкт-Петербург, 267-268.

Морфологію соціального буття, що саморозгортається в часі й просторі, утворює так звана інтелігібельна матерія, що лежить в основі ноосфери. Вона, по-перше, не сприймається звичайними засобами дослідження, особливо на мікро- і мегарівнях, а по-друге, вона продукується живим біологічним організмом, тому основним її продуцентом є людина й людські спільноти, наприклад, етноси»¹.

Якщо ж визнати етноісторичну сферу основною та базовою в суто людському бутті (зокрема в багатоскладовому соціумі), то відносно неї – як до «суті» – позиціонуються всі інші сфери (економіка, політика, духовність, культура) – вони є її «галузевими явищами». Іншими словами, діяльність людини економічна, політична, культурна та інша є проявом її етнотворчого начала, її суті.

Розгортаючи тему, заявлену в статті, наведемо колізію з античної соціально-політичної думки про існування всередині кожного з нас кількох «часткових чоловічків», для кожного з яких настає свій час і випадок вийти назовні з метою проявити активність на суспільній арені. Деякі поліетнологи (Ю. Бромлей, Р. Подольний, П. Куусі та ін.) доходять висновку про те, що стрижневим началом всезагальної історії усіх країн є різносенсова активність «всередині кожного з нас» найчіткіше трьох із тих «чоловічків» – «людини етнічної» (хомо етнікус), «людини політичної» (хомо політікос) та «людини економічної» (хомо економікус). Ті активні «чоловічки» на суспільній арені нерівномірно та різносенсово й зумовлюють виникнення різнорозвинутих і різнопрофільних сфер і галузей життя².

Виявляється, що ці «окремі люди» як всередині кожного з нас, так і у складі цілих народів, взаємодіють по горизонталі й вертикалі відповідно до потреб поточного історичного часу. Більш ніж звичайна активізація великої кількості «однопрофільних» людей дає в історико-громадському синтезі помітну активізацію цих людей в якійсь сфері життя або галузі життєдіяльності. Надзвичайна активізація політично активних людей, які взаємодіють між собою, утворюючи групи, організації, партії і т. п., невідворотно проявиться у вибухах масового масштабу, – революціях, протестах, страйках, заворушеннях тощо. Подібні ситуації загальногромадянської піднесеності П. Сорокін назвав «політизацією суспільного життя...»³.

На підставі визнання стрижневим началом всезагальної історії усіх країн людини етнічної деякі вітчизняні вчені доходять висновку про її ферментуючі ролі у справі складання вказаних «часткових людей у кожному з нас» у цілісні народи-етноси. У разі ж безпосереднього контактування незадоволених своїм життям відчутно великих груп людей різноетнічного походження на суспільній арені слаборозвиненої країни сорокінські політизації спонтанно переходять у бунти, акції громадянської непокори, а то й скороминущі, але жажливі за своїми наслідками охлократичні псевдореволюції.

Отже, кожний «прихований всередині нас» частковий чоловічок малозрозумілим чином працює на суспільній поверхні сфери життя та галузі діяльності. А як це стосується людини політичної? Виявляється, що на це питання дали відповіді вже мислителі Класичної Античності, а найповніше Платон, сформулювавши дві позиції. Перша: не лише «політичні люди», а й усі ті «часткові чоловічки» «по-особливому роблять свою справу щодо правління і підкори»⁴. При цьому правлінська справа – справа політична, тобто «справа рук і мізків політичного «чоловічка». Друга позиція Платона: стан справ всередині людських спільнот залежить від обставини, коли окремі «часткові чоловічки» можуть влаштувати «повстання проти всієї душі в цілому...», – та ще й «з метою встановити панування в ній (в душі) негідним чином»⁵.

Епікур до цього всього додав положення про те, що на статус особи й взагалі на курс політичного життя «впливає відмінність між народами залежно від місця їх мешкання»⁶. Йдеться про те, що в глибині душі політікосів зароджуються перші коріння інституційного й відносинського складників політичної сфери. Тобто, процес зародження політичних інститутів в душах людей пронизано геополітичним началом та ще й з етнічним ядром.

¹ Бех, Ю.В. (2007). *Саморозгортання соціального світу*: монографія. Київ, 72.

² Варзар, І.М. (2011). *Політична етнологія. Пропедевтичний курс*: авторський підручник. Київ, 21.

³ Сорокін, П. (1936). *Флуктуації матеріалізму с 600 года до н. э. и аж до 1920 года*. Белград, 19.

⁴ Паркер, Д. (2000). Боден Жан. *Енциклопедія політичної думки*. Київ, 229.

⁵ Там само, 230.

⁶ Матеріалісти Древней Греции (1955). *Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура*. Москва, 194.

Сьогодні проблеми етнонаціональних меншин тісно пов'язані з дискусіями стосовно індивідуальних прав людини і прав групи, громади. Як наголошує О. В. Картунов, останніми роками, все помітнішою стає тенденція посилення боротьби навколо прав людини та прав етнонаціональних меншин¹.

Боротьбі етнонаціональних меншин за свої групові, колективні права сприяла еволюція ролі й функцій держави з початком її перетворення на національну державу, сутність якої визначила американська дослідниця Х. Арендт. З часів освіченого абсолютизму, писала вона, «державна успадкувала як свою найвищу функцію – захист усіх, хто проживає на її території, незалежно від національності, і повинна була діяти як верховна правнича інституція... Трагедією національної держави стало те, що піднесення національної свідомості народу перешкодило виконанню цих функцій. В ім'я волі народу держава змушена була визнати громадянами тільки «націоналів», гарантувати усю повноту громадянських і політичних прав тільки тим, хто належав до національної спільноти за правом походження і фактом народження. Це означало, що держава частково перетворилася із засобу права на знаряддя нації». На переконання Х. Арендт, відбулося повне перетворення держави на знаряддя нації, причому нації етнічної, домінуючої. До того ж, «суспільство пронизав ліберальний індивідуалізм», а члени домінуючої етнонації перетворилися на «націоналів атомізованого суспільства»².

Сьогодні метою ліберальної ідеї є акультурація етнічних меншин та їх інтеграція у «велике суспільство». На думку М. Есмана, члени етнічних меншин можуть вітати інтеграцію як ключ до повного і рівноправного членства та участі в політиці й економіці. Інші можуть підозрювати в ній (інтеграції) небажану спробу знищити їх специфічну ідентичність та культуру. Завданням інтеграції, продовжує він, є прагнення делегітимізувати етнічний плюралізм як політично значущу реальність та надати членам меншин як індивідам можливість брати участь у житті нації на рівноправних засадах. Будучи об'єктивним науковцем, М. Есман відверто зазначає, що кінцевою метою ліберальної ідеї є асиміляція етнічних меншин. «Асиміляція, – пише він, – підтримується і вітається державними елітами, які вважають, що гомогенним населенням легше управляти, ніж плюралістичним, багатомовним суспільством, та й процес національного будівництва відбувається значно швидше»³.

З позицій політичної сфери, звернемося до двох різноакцентних за назвою праць К. Реннера «Держава і нація» (1899 р.), «Нація і держава» (1918 р.) та перевиданні останньої 1937 р., який звертався до парадоксу «квадратури кола», тільки надав йому іншого, етноісторичного сферного звучання. «Постулати нації і держави, – зазначав він наприкінці XIX ст., – відносяться один до одного як квадрат до кола: квадратури кола ніким не знайдено. Так само ніколи не буде знайдена чудодійна формула, що усуне тertia між державою і націями»⁴.

Крізь призму досліджуваного нами питання в цьому парадоксі варта уваги й досі актуальна думка: в поліетнічному суспільстві не тільки титульний, а й кожний меншинський народ-етнос, – попри глибини історичних корінь його буття на цій землі, його фізичний масив і рівень соціально-економічного та політико-культурного розвитку, – кожний з них має загальногуманне право на будівництво в цій країні свого багатосферного соціуму. Неспроможність або небажання політичного керівництва даної багатонародної країни рахуватися з цим етносоціополітичним об'єктивом є джерелом нескінченної серії політичних революцій в цій країні.

У другій декаді років ХХІ ст. Україна двічі (влітку 2012 р. та восени 2017 р.) потрапляла до подібного «капкану». Щоб не повторити цю ситуацію, потрібно відповісти на такі запитання: 1) хто в етноісторичній сфері є суб'єкт-творцем соціально-політичних процесів? 2) чи є народом (як основної «соціотворчої цеглини» людської цивілізації) будь-яка етнічна або національна меншина? 3) як називати та яким соціально-політичним статусом наділити ту «провідну людність», яка має очолити соціум, згуртувати й політично консолідувати багатоскладову країну?

На перше запитання у 30 – 70-х рр. ХХ ст. – в різних нюансах, але концептуально в одній тональності – відповідали А. Гелен, Л. Гумільов та Ю. Бромлей: в етноісторичній сфері суб'єкт-

¹ Картунов, О.В. (2005). Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу. *Політичний менеджмент*, 2, 4.

² Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Київ.

³ Esman, M. J. (1994). *Ethnic politics*. New York.

⁴ *Синоптикус. Государство и нация* (1906). Санкт-Петербург: Типография Буссея, 69-70.

творцями етнолюдських цінностей та орієнтацій, а, зрештою, й самих людей – є окремі люди відповідної статі, етнічні меншини, національні меншини та провідний, основний народ-етнос країни (останнє поняття належить Ю. Бромлею, 1978 р.).

На друге і третє запитання відповідь така: усі людності на всіх чотирьох стадіях соціоцивілізаційної зрілості (роду, племені, народності, нації), попри їхню величину фізичного масиву, – всі вони є народами-етносами. Представники роду, племені й народності складають групу «етнічних меншин», а представники націй – групу «національних меншин». А вже виявлення потенцій для повноцінного практичного життя конкретних представників обох груп на конкретних площинах етноісторичної та політичної сфер, – це праксеологічна справа чинного законодавства, процедурного права та політичних технологій.

Титульний народ-етнос в багатоскладовій країні, за визначенням І. Варзара, – це «найбільший за своєю фізичною кількістю та найстаріший житель на цій геополітичній площині, який робить найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності всього цього суспільства». Титульний народ-етнос дає своє ім'я не лише країні, а й державі та державно-політичним владним атрибутам: території і кордонам, природній специфіці і ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі і типу економіко-господарської діяльності, парламенту і уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торгівельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів-співвітчизників і т. ін.¹

Сьогодні не професійно задіяна концепція «мовної українізації системи освіти національних меншин» об'єктивно вилася в безпрецедентну напругу на західних кордонах України з усіма країнами – членами Євросоюзу. Головні дві причини нами тут вбачаються в наступному. По-перше, керівні політичні особи та політичні команди політичної сфери розглядають етнічні та національні меншини не в якості народів-співвітчизників, а в якості «чужинських зайдів», від яких бажано якось позбавитися. По-друге, у складі згаданих політичних команд, безумовно, є й прогресивні особи та групи осіб, які позитивно ставляться до народів-етносів, але бачать для них лише один шлях інтегрування в українське суспільство – мовно-культурну асиміляцію.

На противагу цьому, політична теорія ще за часів греко-римської класики, не кажучи вже про сучасність, розводить і диференційовано аналізує поняття «народ», «суспільство», «державна», «нація», не ототожнюючи їх. Висновок з арсеналу політичної думки Античності, доопрацьований політичною етнологією наших часів, такий: у тому людському середовищі, де є великий прошарок неіснуючої людності різного етнічного складу, люди з низькою політичною культурою і розмитотою правовою свідомістю, – в такому середовищі не може бути громадянського суспільства, демократії та правової держави, там не може бути й мови про суверенність країни та ефективного функціонування будь-якої з областей державної політики.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що, по-перше, державно-політична суверенізація окремих етносів та сукупних історичних суб'єктів багатоскладового суспільства, яке маємо в Україні, потребує багатой і різноманітної палітри засобів, форм і рівнів. Питання потребує й оновлення її теоретико-методологічного осмислення та публічної інтерпретації.

По-друге, у багатоскладовій країні держава може бути унітарною, але з широким спектром автономістських субформ державної самоорганізації не-титульних етносів. Це означає, що географічні й етнічні регіони та області повинні отримати набагато більше самостійності в економічних, бюджетно-фінансових, фіскальних, культурних, інших питаннях. При цьому вертикаль влади слід вибудовувати знизу – вгору, – від сільських рад, територіальних громад і місцевого самоврядування, які делегують нагору тільки ті функції, які самі «низи» в об'єктивному сенсі й обсязі просто не можуть виконувати.

По-третє, якщо на місця передається контроль за значною часткою бюджету, – одночасно передається й відповідальність за фінансування низки місцевих програм, які до цього здійснювала політична сфера, тобто політичне центральне керівництво. Цей механізм дозволяє зберігати єдність регіонів країни. Вільна конкуренція її несхожих, самобутніх складових дозволяє точніше реагувати на внутрішні й зовнішні виклики, яких стає дедалі більше. При цьому фінансово-бюджетну

¹ Варзар, І.М. (1994). *Політична етнологія як наука: історіологія, історія, методологія, праксеологія*. Київ, 127-128.

децентралізацію країни потрібно створювати паралельно з гуманітарно-культурною децентралізацією. Тобто, невтручання в особисте життя, гуманітарно-культурна автономія регіонів і областей, єдність у протилежностях – ось перспективний шлях незалежної суверенної України до демократії.

По-четверте, місцеве (муніципальне) самоврядування має бути втіленням, комбінацією, моделей державно-політичного устрою на суто конкретному і місцевому (регіональному) етноісторичному ґрунті. Запорукою послідовно-мирного та демократичного плину місцевого політичного життя є особливий, знайдений (вироблений) саме на цьому місці, в даній етнічній місцевості образ специфічного співвідношення повноважень центру та даної етноісторичної людності.

References:

1. Varzar, I. (2014). *Sfera* [Sphere]. Politolohiia. Navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk [Politicalology. Encyclopedic reference dictionary]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Timashova, V.M. (2012). Politychna sfera v sohodennomu istoriolohichnomu osmyslenni [State-building processes in Ukraine and in the world: realities, problems, prospects]. *Derzhavotvorchi protsesy v Ukraini ta sviti: realii, problemy, perspektyvy: Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Ivano-Frankivsk, 31 zhovtnia 2012 r. [State-building processes in Ukraine and the world: realities, problems, prospects: Materials All-Ukrainian scientific-practical Conf. (Ivano-Frankivsk, October 31, 2012)]. Ivano-Frankivsk, 4, 21-23. [in Ukrainian].
3. Varzar, I.M. (1994). *Politychna etnolohiia yak nauka: istoriolohiia, istoriia, metodolohiia, prakseolohiia* [Political ethnology as a science: historiography, history, methodology, prakseology]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Antoniuk, O. (2005). Etnos [Ethnos]. *Malyi etnopolitohichnyi slovnyk* [A small ethno-political dictionary]. Kyiv, 116-117. [in Ukrainian].
5. Bromlej, Ju.V. (1987). *Jetnosocial'nye processy: teorija, istorija, sovremennost'* [Ethnosocial processes: theory, history, modernity]. Moscow. [in Russian].
6. Bekh, Yu.V. (2007). *Samorozhortannia sotsialnoho svitu* [Self-deployment of the social world]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kanygin, Ju.M., Kusherec, V.I. (2010). *Biblija i nauka: v proshlom, nastojashhem i budushhem* [The Bible and Science: Past, Present, and Future]. Kyiv. [in Russian].
8. Veller, M. (2005). *Vse o zhizni* [All about life]. Saint-Peterburgh. [in Russian].
9. Varzar, I.M. (2011). *Politychna etnolohiia* [Political ethnology]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Sorokin, P. (1936). *Fluktuacii materializma s 600 goda do n. je. i azh do 1920 goda* [Fluctuations of materialism from 600 BC. er until as early as 1920]. Belgrad. [in Russian].
11. Parker, D. (2000). Boden Zhan [Boden Jean]. *Entsyklopediia politychnoi dumk* [Encyclopedia of political thought]. Kyiv, 229. [in Ukrainian].
12. *Materialisty Drevnej Grecii* (1955) [The materialists of ancient Greece]. *Sobranie tekstov Geraklita, Demokrita i Jepikura* [Collection of texts by Heraclitus, Democritus and Epicurus]. Moscow. [in Russian].
13. Kartunov, O.V. (2005). Kontseptsii prav liudyny ta etnonatsionalnykh menshyn: vid konfliktu do kompromisu [Concepts of human rights and ethnic minorities: from conflict to compromise]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 2, 4. [in Ukrainian].